

Марина БОЛГАРОВА,

завідувачка відділу, Комунальний заклад «Центр консервації предметів археології» (м. Київ), Україна
bolgarova_m@ukr.net, ORCID: <https://0000-0002-9780-7139>

Сергій ШЕЛАПОВ,

художник-реставратор, Комунальний заклад «Центр консервації предметів археології» (м. Київ), Україна
Shelapovsergij@gmail.com, ORCID: <https://0000-0002-7164-2583>

СВІЧНИКИ ТА ПОТИР З РИЗНИЦІ КИЄВО-БРАТСЬКОГО МОНАСТИРЯ: АТРИБУЦІЯ, РЕСТАВРАЦІЯ

АНОТАЦІЯ. Статтю присвячено двом експонатам із колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» – свічникам і потиру з ризниці Києво-Братського монастиря. Метою дослідження є їх атрибуція в контексті проведених реставрацій. Срібні свічники виконані у техніці карбування, гравіювання, штампування, містять вкладний напис. На свічниках розташовані клейма: літери «I.R.» та напис «Київ» у прямокутних щитках із заокругленими кутами. Перше – клеймо майстра, друге – міста Києва, що у такому вигляді існувало протягом 1735–1774 рр. Срібний золочений потир, оздоблений фініфтевими медальйонами, виконаний у стилі рококо (рокайльна сітка сорочки) чаші, характерний рокайльний орнамент піддона) у техніці карбування та гравіювання. Піддон потира прикрашений рослинним орнаментом. На ньому в овальних фініфтевих медальйонах містяться зображення сцен страсного циклу. Чаша гладка із карбованою накладною «сорочкою», що оздоблена чотирма фініфтевими медальйонами з підписними зображеннями Розп'яття, Воскресіння, Богоматері та Іоанна Хрестителя. Клейма на потирі розташовані по верхньому краю чаші та по краю зовнішньої частини піддона. На зворотному краю піддона потиру розташований вкладний напис. За результатами дослідження встановлено, що свічники та потир були вкладами до обителі осіб, пов'язаних із монастирем та академією – архімандрита Варлаама (Лащевського) та ігумена Іустина (Негребецького). Предмети, вкладені до обителі, є високохудожніми витворами церковного мистецтва, виконаними талановитими золотарями. Якщо авторство Романа Михайлова (потир, 1778 р.) можна вважати доведеним, то авторство Івана Равича (свічники, 1747 р.) не є безумовним, що потребує окремого фундаментального дослідження. Пам'ятки відреставровано у 2011–2012 рр. у відділі наукової реставрації та консервації Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Для реставрації пам'яток використано комплексний підхід, що є поєднанням традиційних реставраційних методик, викладених у роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Києво-Братський монастир, ризниця, вклади, свічники, потир, Іван Равич, Роман Михайлов, архімандрит Варлаам (Лащевський), ігумен Іустин (Негребецький), реставрація.

У 2022 р. за ініціативою КЗ «Центр консервації пам'яток археології» «Залишки Богоявленського собору Києво-Братського монастиря» внесено до Переліку об'єктів культурної спадщини м. Києва з метою включення цього об'єкта до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У цьому контексті вельми актуальними стають дослідження всіх аспектів, пов'язаних з історією цієї обителі, зокрема пам'яток історії та архітектури – як рухомих, так і нерухомих, введення до наукового обігу нових документів та артефактів. Одним із джерел з історії обителі є церковні предмети з колишньої ризниці монастиря, що зберігаються нині у фондах музеїв.

Перший опис монастирського церковного майна було складено в 1763 р.¹ Документ свідчить про те, що ризниця монастиря на той час мала значні розміри. Проте, як зазначає М. Мухін у своїй праці «Києво-Братский училищный монастырь», цей опис являє собою лише дуже стислий перелік предметів. А між тим, зазначає автор, кожен предмет має власну історію, яка на той час ще зберігалась у переданнях та запис якої надав би цьому документу вагу літопису історії монастиря².

У ЦДІАК України, у фонді Києво-Братського Богоявленського училищного чоловічого монастиря зберігаються три описи церковного майна – 1772 (фрагмент)³ 1807⁴ та 1851⁵ рр. Опис 1775 р. – у фонді Київської духовної консисторії⁶. Ризничний опис 1799–1802 рр. зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁷.

Разом у прошнурованих книгах з описами Братського монастиря значиться 65 вкладників. Серед них переважну кількість становить чорне духовенство, що складає більше половини записаних до ризничних описів дарувальників. Зазвичай вони пов'язані з монастирем через Києво-Могилянську академію: були її вихованцями, викладачами⁸.

Як відомо, Братський монастир було закрито двічі. Уперше – під час секуляризації 1786 р., але вже 1799 р. він був відновлений та укомплектований штатом Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря, який перед тим згорів⁹. Удруге це відбулося за радянської влади. У липні 1919 р. Києво-Братський монастир перетворено на Києво-Братську сільськогосподарську ремісничу трудову громаду¹⁰. На початку 1930-х рр. чернечу громаду ліквідовано. Богоявленський собор і дзвіницю зруйновано у 1935 р. Цьому не завадило навіть визнання монастирського комплексу пам'яткою архітектури республіканського значення (Постанова РНК УСРР від 16 червня 1926 р.)¹¹.

У 1919 р. голова трудової громади інформує командира 2-го українського інженерного батальйону про передачу монастирського та церковного майна у відання підвідділу з ліквідації майна церковних та релігійних громад при Київському виконкомі¹². Голод 1921–1923 рр. став приводом до масового закриття монастирів в Україні. Священнослужителі і чернецтво звинувачувались у приховуванні церковних цінностей. Проводились обшуки, під час яких вилучалися церковні предмети, переважно золотарські вироби. Зокрема, у 1923 р. до Київського ГПУ надійшли речі зі

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 301. 221 п. Т. III. № 8 (Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II / Под ред. Н. И. Петрова. Т. III (1762–1770). Киев, 1906. № XIII. С. 112–152).

² Мухин Н. Ф. Киево-Братский училищный монастырь: Ист.-археол. очерк. Киев, 1895. С. 193–194.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 168. Оп. 2. Спр. 4.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 1.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 268.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1024. Спр. 2303.

⁷ ІР НБУВ. Ф. 301. № 615П.

⁸ Прокоп'юк О. Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет. Український історичний журнал. 2022. № 2. С. 39.

⁹ Білокінь С. І., Вортман Д. Я. Київський братський богоявленський монастир. Енциклопедія історії України: в 10 т. / голова редкол. В. А. Смолій [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 4: Ка-Ком. Київ, 2007. С. 253.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 168. Оп. 2. Спр. 161.

¹¹ Гончарова К. Богоявленський собор. Пам'ятки України. 2013. № 1. С. 12.

¹² ЦДІАК України. Ф. 168. Оп. 2. Спр. 169. Оп. 1. Спр. 395.

сховищ Видубицького монастиря, із яких 78 одиниць зберігання поповнили збірку Першого державного музею. Серед них були й такі мистецькі шедеври, як свічники 1721 р. роботи Івана Равича¹³. Оскільки частина конфіскованих речей надійшла до державних музеїв України, вони й стали центрами вивчення церковної старовини.

У колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» зберігаються церковні предмети з ризниці Братського монастиря – свічники та потир. Їх дослідженню та реставрації присвячена ця стаття.

Срібні **свічники** (КПЛ-М-6763 СВ 571; КПЛ-М-6764 СВ 572) виконані у техніці карбування, гравіювання, штампування. Розмір – 63x21 см. Опис свічників докладно наведений у статті О. Мішневої: «Стовбур свічників складається з багатьох намистин різної форми, від грушоподібної до дископодібної, має складний триреберний абрис. Ребра утворюють волоти і поставлені на ніжки-лапки. Орнамент завитків, в'язок, аканту та ламаних стрічок оперізує гладкі медальйони, які дещо розріджують це густе плетиво і підкреслюють вишуканість ліній нижньої частини предмета»¹⁴. Далі авторка зазначає, що свічники є повтором роботи німецького ювеліра І. Гревена¹⁵ із трохи зміненими пропорціями. Проте, незважаючи на таку обставину, ці вироби майже однакові.

На свічниках розташовані клейма: літери «I.R.» та напис «Kioy» у прямокутних щитках із заокругленими кутами. Перше – клеймо майстра, друге – міста Києва, що у такому вигляді існувало протягом 1735–1774 рр.¹⁶

У науковій літературі ці свічники зазвичай фігурують як вироби відомого київського золотаря Івана Равича¹⁷. Проте, оскільки вони тавровані так званим «пізнім» клеймом (друковані літери «I.R.» у прямокутному щитку), з їх атрибуцією виникають певні проблеми. Розподіл виробів Равича на ранні та пізні з відповідними різними клеймами запровадив М. Петренко¹⁸. Твердження про приналежність різних клейм одному майстрові стало домінувати у науковій літературі другої половини ХХ ст.¹⁹ Однак сумнів щодо приналежності зазначеного клейма Івану Равичу висловив ще у 1920 х рр. відомий дослідник церковної старовини ХVI–ХVIII ст. Данило Щербаківський²⁰. При цьому у його дослідженні описана оправа до Євангелія 1717 р., що була таврована т. зв. «пізнім» клеймом²¹, яке Равич мав би використовувати із 30 х рр. ХVIII ст.²² Цю тезу Щербаківського підтримали й доповнили деякі дослідники кінця ХХ – початку ХХІ ст.²³ На думку О. Мішневої, ми маємо справу не з одним майстром, а з двома, що деякий час працювали паралельно²⁴. Питання атрибуції виробів Равича досі залишається відкритим. Для розв'язання спірних питань стосовно атрибуції нагальною залишається необхідність дослідження всього кола джерел, пов'язаних із життям та діяльністю майстра, видання наукового каталогу його доробку²⁵.

¹³ Ходак І. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. Студії мистецтвознавчі. 2013. Число 1-2. С. 149.

¹⁴ Мішнева О. І. Іван Равич – видатний український золотар доби бароко. Лаврський альманах. Вип. 3. Київ, 2001. С. 129.

¹⁵ Schatzrunst. Trier. Katalog, Spee-Verlag Jreer, 1984. № 197. С. 238.

¹⁶ Постникова-Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л. Золотое и серебряное дело XV-XX вв. Москва, 1995. С. 165.

¹⁷ Петренко М. З. Українське золотарство 16-18 ст. Київ, 1970. С. 113, 179; Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври ХVII–ХХ ст. Частина III. Том 3. Архітектурна-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. Київ, 2009. С. 41.

¹⁸ Петренко М. З. Українське золотарство... С. 178.

¹⁹ Постникова-Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л. Золотое и серебряное дело...; Боньковська С. Церковний художній метал. Історія декоративного мистецтва України. Т. 2. Мистецтво ХVII–ХVIII ст. Київ, 2007. С. 166–168.

²⁰ Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів, ХVII–ХVIII ст. Укр. наук. ін-т книгозн. Київ, 1926. С. 52.

²¹ Там само. С. 51.

²² Мішнева О. І. Іван Равич – видатний український золотар... С. 127.

²³ Там само. С. 127–129; Болгарова М. Ю., Шелапов С. М. Напрестольний хрест роботи Івана Равича з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Могилянські читання 2008 р. Київ, 2009. С. 466–472.

²⁴ Мішнева О. І. Іван Равич – видатний український золотар... С. 129.

²⁵ Жарких М. Іван Равич. 2012. URL: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Ravych.html> (дата звернення: 12.09.2022).

Першими дослідженнями творчого доробку Івана Равича стали роботи Данила Щербаківського, опубліковані в 1920-х рр., який вважав Равича одним із кращих київських золотарів XVIII ст.²⁶ Це, зокрема, «Золотарська оправа книжки в XVI–XIX ст. на Україні» та «Оправи книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст.», видані у Києві в 1924 р. та 1926 р. відповідно. У фонді № 9 «Архів Д. М. Щербаківського» Наукового архіву Інституту археології НАН України зберігся список «Злотники Київські», складений дослідником, де позначено дві роботи Равича – панагійна чаша із Софійського собору 1720 р. та Лаврське Євангеліє 1703 р.²⁷

Найбільш фундаментальною науковою працею ще й досі залишається видана у 1970 р. книга М. Петренка «Українське золотарство XVI–XVIII ст.». Книга містить повноцінне дослідження, присвячене життю та творчості Івана Равича²⁸.

Наступний етап досліджень репрезентовано статтями кінця ХХ–початку ХХІ ст., коли було виявлено і введено в науковий обіг раніше невідомі твори майстра. Узагальнювальне дослідження та докладний бібліографічний огляд містить стаття Миколи Жарких, присвячена Іванові Равичу²⁹. Як зазначає М. Жарких, джерельна база для студій над Равичем надзвичайно бідна. Через катастрофічну пожежу, що сталася на Подолі в 1811 р., були повністю знищені архіви київських цехів та магістрату, а також приватні архіви подільських міщан. З цієї причини особливо важливим джерелом є ювелірні вироби з підписами майстра.

Про реставрацію свічників згадується у статті, присвяченій роботі відділу наукової реставрації та консервації Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника³⁰ – «Возрожденные сокровища: история и достижения лаврских реставрационных мастерских», що була опублікована у 2014 р. у часописі «Антиквар»³¹. Свічники зазначені також у каталозі виставки «Відроджені скарби Києво-Печерської лаври з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника»³².

На сьогодні творчий спадок Івана Равича налічує понад 70 ювелірних виробів, із них безумовного авторства – 17³³. У колекції Скарбниці Національного музею історії України зберігається 28 предметів, виготовлених золотарем³⁴. Найбільшу частину доробку становлять речі культового призначення. Серед замовників Равича – такі відомі монастирі, як Києво-Печерська Лавра, Видубицький монастир, Києво-Братський, Лубенський Мгарський, Глухівський Петро-Павлівський³⁵. Творча спадщина майстра представлена різноманітними церковними виробами: хрестами, потирами, дарохранительницею, оправами до Євангелія, шатами на ікони, водосвятною чашою, блюдами, свічниками. Можливо, до робіт Равича належить горельєф «Архангел Михаїл» із фронтона Михайлівського Золотоверхого собору³⁶.

Свічники містять вкладний напис: «Приказом и тццием господина оця Варлаама Лацевского богословий еврейского и греческого языков учителя и Акаде-

²⁶ Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів... С. 20.

²⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9 «Архів Д. М. Щербаківського». Спр. 113а.

²⁸ Петренко М. З. Українське золотарство... С. 103–116, 178–179.

²⁹ Жарких М. Іван Равич...

³⁰ Зазначена тогочасна назва заповідника.

³¹ Возрожденные сокровища: история и достижения лаврских реставрационных мастерских. Отчетная выставка отдела научной реставрации и консервации Киево-Печерского заповедника. Антиквар. 2014. № 10 (86). С. 14–32.

³² Відроджені скарби Києво-Печерської лаври з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Київ, 2014. № 62. С. 80–81, 126–127.

³³ Мішнева О. І. Іван Равич – видатний український золотар... С. 125, 127.

³⁴ Терещук О., Березова С. Блюда для монастиря, чайник для полковника: вироби Івана Равича у Скарбниці музею. URL: <https://nmiu.org/bloh/item/70-blyudo-dlya-monastirya-chajnik-dlya-polkovnika-virobi-ivana-ravicha-u-skarbnitsi-muzeyu> (дата звернення: 15.09.2022).

³⁵ Петренко М. З. Українське золотарство... С. 179–180.

³⁶ Черняков І. Т. Лавра, Мазепа та золотар Равич в об'єднанні двох століть українського відродження. Могиланські читання. 1999. Київ, 2000. С. 151–153.

мии Київської префекта иждивенієм же собранія свещник сей весом 3 фун. 21 лот в храм тогож собранія зделан 1747 года февраля»³⁷.

Лящевський (Лящевський) Василь, чернець ім'я Варлаам народився бл. 1704 р. у містечку Кобильниці Перемишльського повіту Руського воєводства (тепер Республіка Польща) у сім'ї священника. Навчався у Києво-Могилянській академії. У 1732–1733 навчальному році був студентом класу філософії. Як найкращого студента його було направлено на навчання до університету Галле. Після повернення, у 1739–1740 навчальному році, у Києво-Могилянській академії слухав богослов'я та одночасно викладав у класі фари (аналогії), у 1740–1741 навчальному році – викладач піїтики. У 1740 р. прийняв чернечий постриг. 1741–1742 навчального року викладав риторику, з травня 1742 р. заступив С. Тодорського на посаді професора «священних мов» – єврейської та грецької. У 1744 р. для великого князя Петра Федоровича зробив переклад із грецької «Зерцало должности государем», у 1746 р. склав граматику грецької мови, яку було видано у Вроцлаві того ж року. Згодом з доповненнями її видавали ще кілька разів, у 1788 р. вийшов друком переклад російською. 1746–1747 навчального року Лящевський згадується як професор богослов'я та префект Києво-Могилянської академії³⁸, проте в ІР НБУВ зберігається документ, датований 2 березня 1743 р., де Лящевський на той час уже фігурує як префект³⁹. У травні 1747 р., за ухвалою Синоду, виїжджає до Санкт-Петербурга для перегляду й виправлення слов'янського перекладу Біблії. При цьому він залишається ігуменом Київського Межигірського монастиря. Після завершення роботи над Біблією Лящевський став архимандритом Московського Донського Богородицького монастиря, згодом – архимандритом Московського Заіконоспаського монастиря. У той же час, 23 червня 1753 р., його призначено ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії. У 1754–1758 рр. був член Синоду, у зв'язку з чим проживав у Санкт-Петербурзі. Будучи архимандритом Донського монастиря, не полишав зв'язку із Києво-братською обителлю, як колишній вихованець Києво-Могилянської академії, був її вкладником⁴⁰. На початку 1770-х рр.⁴¹ він подарував академії 4000 рублів на утримання викладачів грецької та єврейської мов. 1774 р. заповів ще 3000 рублів та 872 книги для академічної бібліотеки. Помер 28 липня 1774 р. у Москві в сані архимандрита Донського монастиря, де і був похований у Сретенській церкві⁴².

У 2011 р. свічники надійшли на реставрацію до відділу наукової реставрації та консервації НКПШЗ. Під час дослідження пам'яток було виявлено сліди старого реставраційного втручання (рис. 1). Поверхня експонатів була вкрита консервантом, що втратив свої початкові захисні властивості. На внутрішніх поверхнях свічників консервант був практично відсутній. Можна припустити, що для консервації було використано розчин полібутилметакрилату (ПБМА).

Подальші дослідження виявили на поверхні експонатів пилові нашарування та забруднення мінерального походження. У заглибинах рельєфного орнаменту свічників, а також на поверхнях у місцях втрати консерванту були присутні чорно-сірі плями сульфідів срібла. На внутрішній поверхні у місцях пайки – незначні осередки корозії кольорового металу зелено-блакитного кольору (солі хлору). Та-

³⁷ Цитовано за: Петренко М. З. Українське золотарство... С. 179.

³⁸ Хижняк З. І. Лящевський (Лящевський) Василь. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / [відп. ред. В. С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк]. Київ, 2001. С. 338.

³⁹ Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 2. Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615 - 1817): анотований каталог. Київ, 2003. С. 80, № 202; ІР НБУВ. Ф. 301. 750л. Арк. 1.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 301. 615п. Арк. 17 зв.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 301. 221п. Т. III. № 45.

⁴² Хижняк З. І. Лящевський (Лящевський) Василь... С. 338.

кож на поверхні виявлено осередки корозії, подряпини, потертості, деформації, що виникли у процесі побутування.

Під час реставрації було видалено старий консервант і продукти корозії кольорового металу, усунуто полісульфідну плівку срібла, що спотворювала первісний вигляд пам'ятки, та проведено комплекс консерваційних заходів (рис. 2).

Про реставрацію цих свічників побіжно згадується у публікації в журналі «Антиквар»⁴³, де розміщено інтерв'ю з реставратором Сергієм Шелаповим та фото пам'ятки. Відреставровані свічники були представлені на виставці «Відроджені скарби Києво-Печерської лаври (з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника)», що була відкрита у виставковому залі Заповідника (корпус № 1) 18 грудня 2014 р. До відкриття виставки був виданий альбом-каталог, де також уміщені фото й опис свічників⁴⁴.

Як зазначає Д. Щербаківський, попит на золотарські вироби в Україні був значний, місцеві майстри не могли його задовольнити, що спонукало до появи робіт закордонних майстрів. Починаючи з другої половини XVII ст., в Україні з'являються вироби і московських золотарів, що зазвичай надсилали до храмів у вигляді пожертв вихідці з України⁴⁵. Зрештою, українське ювелірне ремесло було доволі тісно пов'язане з російським ювелірним ремеслом. Нерідко замовлення з України за зробленими тут малюнками виконували в Росії і навпаки⁴⁶.

Серед таких робіт – **потир**, виготовлений московським золотарем, вклад до Братського монастиря колишнього вихованця Києво-Могилянської академії Іустина (Негребецького).

Срібний золочений потир (КПЛ-М-4072 СВ-247), оздоблений фініфтевими медальйонами, виконаний у стилі рококо («рокайльна сітка сорочки» чаші, характерний рокайльний орнамент піддона) у техніці карбування та гравіювання. Розмір – 20х30,5 см.

Піддон потира прикрашений рослинним орнаментом. На ньому в овальних фініфтевих медальйонах містяться зображення сцен страстного циклу: «Моління про чашу», «Наруга», «Бичування Христа» та «Несення хреста». Чаша гладка із карбованою накладною «сорочкою», що оздоблена чотирма фініфтевими медальйонами з підписними зображеннями Розп'яття, Воскресіння, Богоматері та Іоанна Хрестителя. Привертає увагу зображення Воскреслого Спаса як Спаса Кровоточивого (з хрестом у руках, стоїть на краю чаші, куди стікає кров). В образі Спаса Кровоточивого наочно показано суть евхаристії. Із зовнішнього боку чаші по обводу вигравіювано Євангельський текст⁴⁷: «ЯДЫ МОЮ ПЛОТЬ И ПИЯЙ МОЮ КРОВЬ ВО МНЕ ПРЕБЫВАЕТ И АЗ В НЕМ РЕЧЕ Г[ОСПО]ДЬ» та зображення рівностороннього хреста із розширеними кінцями.

У XVIII ст. на території Російської імперії було прийнято низку законів та указів, що чітко регламентували процес таврування виробів з дорогоцінних металів. Згідно з ними, предмет мав містити декілька клейм, що підтверджували якість металу: майстра, альдермана з якості та пробірне клеймо. Клеймо «альдермана з якості» було впроваджено лише для Москви, без цього клейма майстер не мав права продавати свої вироби⁴⁸. На початку XIX ст. функції альдермана були скасовані, і з цього часу його клеймо не зустрічається на виробах⁴⁹. Зазвичай клеймо

⁴³ Возрожденные сокровища... С. 23–24, 26–27.

⁴⁴ Відроджені скарби... С. 80–81, 126–127.

⁴⁵ Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів... С. 1.

⁴⁶ Жолтовський П. М. Художня обробка металу. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969. С. 38–43.

⁴⁷ Іоан 6, 56.

⁴⁸ Донова К. В. Серебряные изделия московского мастера А. Раткова в собрании Оружейной палаты. Государственные музеи Московского Кремля. Материалы и исследования. 1973. Вып. 1. С. 149.

⁴⁹ Постникова-Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л. Золотое и серебряное дело... С. 127; Гольдберг Т. Г., Мишуков Ф. Я., Платонова Н., Постникова-Лосева М. М. Русское золотое и серебряное дело XV–XX веков. Москва, 1967. С. 146.

альдермана складалось з трьох літер, розміщених у серцеподібному щитку, першою з яких завжди була літера «А».

Пробірні клейма для всіх міст у XVIII та XIX ст. склались із клейма з гербом міста та т. зв. «іменника» пробірного майстра (на цих клеймах зазвичай вказувався рік), також із клейма з двома цифрами, що позначали пробу металу⁵⁰.

Клейма на потири розташовані по верхньому краю чаші (рис. 4) та по краю зовнішньої частини піддона.

Клеймо *майстра* у вигляді літер РМ, розташованих у прямокутному щитку, належить Роману Михайлову – московському цеховому майстру срібної справи. У попередніх дослідженнях період його діяльності датувався 1742–1778 рр.⁵¹ Цей період зі впевненістю можна продовжити до 1779 р., оскільки виявлено потир, датований цим роком, про що докладніше зазначимо далі.

Із творчого доробку Романа Михайлова відомо два потири – із зібрання Державного історичного музею (Москва)⁵² та з колекції Ермітажу (останній наведено у переліку викрадених). Потир із колекції Ермітажу особливо цікавий тим, що був виготовлений майже одночасно із досліджуваним потиром, у 1779 р. Наведено його опис: «Чаша – потир золоченая, тулово в ажурной сетке с крестовидными проемами с четырьмя овальными эмалевыми образками, основание с чеканным орнаментом рокайль и четырьмя овальными эмалевыми вставками с изображением страстей. По краю основания 4 клейма: «РМ»; «1779 ВА»; и два клейма с гербом города Москвы 1779 г. Серебро, эмаль, позолота, чеканка 27,0x19,0x19,0 1048,0 гр. Сохранность: один образок разбит, основание помято. КП ОИРК 149-90. Поступление из ГМЭ (Акт № 207, от 27.04.1950). Старые №№: П 26351»⁵³. Виходячи з цього опису, потир був дуже подібним до досліджуваного навіть за розмірами.

Наступне клеймо – *міста* Москви у вигляді Георгія Переможця, який вбиває списом змія, що використовувалось у 1777–1779 рр.⁵⁴

Пробірне клеймо має вигляд прямокутного щитка з літерами АА та цифрами 1778. Воно належить московському пробірному майстру Андрію Андрееву, 1771–1779 рр.⁵⁵

Про високу якість виробу свідчить наявність клейма *альдермана*, яке, на жаль, пробите нечітко, що ускладнює його атрибуцію. Перша літера – безумовно «А», третя – «П». Виходячи з того, що друга літера може читатись як «фіта» або як «О», майстром з якості, у першому варіанті, є альдерман московського цеху сріблярів Федір Петров, 1759–1784,⁵⁶ у другому – невідомий альдерман, що працював у період з 1775 до 1802 рр.⁵⁷

На зворотньому краю піддона потиру розташований вкладний напис: «Оная чаша Киево Братцкого уч[и]телнаго монастыра надана игуменом отцем Иустинном Негребецким 1778 года; во всей чаше зъ дікосомъ звездою и ложницею весу 4 фунты 33 золотника» (рис. 5).

У ЦДІАК України зберігається відомість про насельників Київського Братського монастиря 1786 р.⁵⁸ Вона є основним джерелом до біографії ігумена Іустина

⁵⁰ Гольдберг Т. Г., Мишуков Ф. Я., Платонова Н., Постникова-Лосева М. М. Русское золотое и серебряное дело... С. 149.

⁵¹ Постникова-Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л. Золотое и серебряное дело... С. 226, № 2853; Иванов А. Н. Мастера золотого и серебряного дела в России (1600–1926) = Gold and silversmiths in Russia (1600–1926): руководство для экспертов-искусствоведов: [в 2 т.]. Москва, 2002. Т. 1. С. 409, № 2788.

⁵² Постникова-Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л. Золотое и серебряное дело... С. 226.

⁵³ Каталог предметов искусства, антиквариата и редких книг, находящихся в розыске. Москва, 2010. С. 20, № 115.

⁵⁴ Постникова-Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л. Золотое и серебряное дело... С. 203, № 1984.

⁵⁵ Там само. С. 203, №№ 2085, 2086.

⁵⁶ Там само. С. 206, № 2130-2133.

⁵⁷ Там само. С. 206, № 2136.

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1024. Спр. 2906. Арк. 14-17 зв. Опубліковано: Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / упоряд. О. Задорожна, Т. Кузик, З. Хижняк, М. Яременко. Київ, 2005. С. 254–259 (№ 159).

(Негребецького). У документі зазначено, що на час укладання відомості ігумену Іустину було 75 років, відповідно, роком його народження є 1711 р. Також із цього документу відомо, що ігумен Іустин був уродженцем «области Полскої», тобто одного зі східних воєводств Речі Посполитої⁵⁹. Навчався латинської мови, у 1750 р. став постриженцем Київського Братського монастиря, виконував «казначейское и наместническое послушаніи». «Потомъ 759 года по увольненіи изъ Кіевской епархіи преосвященнымъ Георгіємъ⁶⁰, єпископомъ Могилевскимъ, определенъ въ Могилевскомъ Оршанскомъ монастыре настоятелемъ, а въ 768 году произведенъ во игумена Псковской епархіи въ Преображенскій Невелскій мнстырь». За іншими джерелами, настоятелем Кутейнського Богоявленського монастиря у м. Орші був з 1760 р. по 1763 р. Ігуменом Преображенського Невельського монастиря Псковської епархії був до 1775 р., «изъ онаго въ 775 году іюля отъ 25 дня указомъ Святійшаго Правительствующаго Синода за старость летъ и что по слабости здоровья боліе настоятельскаго послушанія отправлять не можетъ по желанію его, игумена Іустина, въ Кієво-Братскій м[она]с[ты]рь на пребываніе уволенъ. И веліно ему, игумену, въ разсужденіи понесенныхъ имъ въ разныхъ послушаніяхъ и напоследокъ въ настоятельскомъ званіи трудовъ определить келію и порцію съ отличіємъ противъ прочей братіи удовольствіямъ»⁶¹. Ще одну згадку про ігумена Іустина містить документ 1884 р., що свідчить про присутність ігумена при складанні реєстрів майна Петропавлівського монастиря, на виконання Указу Київської духовної консисторії⁶².

Виходячи з напису, до монастиря був вкладений євхаристичний комплект, що зазвичай було закономірним. Дві складові комплекту фігурують в описі церковного майна монастиря 1807 р. – потир⁶³ та звідниця із фініфтяним зображенням Бога Отця⁶⁴. Окремо варто зауважити, що М. Мухін у згадуваній праці 1893 р. видання, описуючи монастирську ризницю, виділив лише ті речі, які, на його думку, були вартими уваги. Серед них зазначено й досліджуваний потир⁶⁵.

Реставрація потиру проводилась у 2012 р. у відділі наукової реставрації та консервації НКПШЗ. При обстеженні пам'ятки було проведено повний комплекс досліджень. Для дослідження з метою визначення складу металевої основи експонату з різних деталей потиру були відібрані мікропроби. Визначення складу металевих зразків проводилося методом емісійного спектрального аналізу. Визначення складу продуктів корозії проводилося методом мікрохімічного аналізу.

За результатами досліджень було встановлено:

1. Зразок проби сріблястого кольору з піддону потира містить срібло.

2. У продуктах корозії чорного кольору визначено катіони Ag^+ та аніони S. Склад продуктів корозії чорного кольору Ag_2S .

3. У продуктах корозії зелено-блакитного кольору визначені катіони CU^+ та аніони CO_3^- ; OH^- ; CL^- . Склад продуктів корозії зелено-блакитного кольору $CUCO_3 \cdot xCU(OH)_2$; $CUCL_2 \cdot x3CU(OH)_2$.

4. Поверхня пам'ятки вкрита шаром забруднень мінерального та органічного походження.

⁵⁹ Яременко М. Стратегія інтеграції річпосполитських уродженців у соціальний простір Російської імперії у XVIII ст.: випадок священика Павла Лобка. Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. Львів, 2020. С. 51–52.

⁶⁰ Святитель Георгій (Кониський) (1717-1795) – архимандрит Київського Братського монастиря, ректор Академії, архиепископ Могилевський.

⁶¹ Києво-Могилянська Академія кін. XVII–поч. XIX ст... С. 255.

⁶² Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 2. Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817): анотований каталог. Київ, 2003. С. 237; ІР НБУВ. Ф. 301. 751л. № 38. Арк. 9–15.

⁶³ ЦДДАК України. Ф.168. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 20, № 4.

⁶⁴ ЦДДАК України. Ф.168. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22, № 6.

⁶⁵ Мухін Н. Ф. Києво-Братский училищный монастырь... С. 293, п. 3.

У процесі проведення реставраційних заходів з поверхні деталей потиру було видалено забруднення. Для цього використали водний розчин поверхнево активних речовин та різні розчинники. Продукти корозії кольорового металу усували за допомогою водного розчину сульфамінової кислоти. Сульфідну плівку срібла знімали з використанням водного розчину на основі тіосечовини. Після видалення забруднень та продуктів корозії провели комплекс консерваційних заходів. Проведено монтаж пам'ятки (рис. 3, б 8).

Підсумовуючи викладене, зазначаємо, два свічники та потир із колишньої ризниці Братського Богоявленського монастиря, безумовно, є витворами церковного мистецтва найвищого гатунку, що є підтвердженням високого статусу обителі. Якщо авторство Романа Михайлова (потир) можна вважати доведеним, то авторство Івана Равича (свічники) не є безумовним та потребує окремого фундаментального дослідження. Для реставрації пам'яток використано комплексний підхід, що є поєднанням традиційних реставраційних методик, викладених у роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників⁶⁶.

⁶⁶ Терминологический словарь «Металлы» / Блантер М. С., Кершенбаум В. Я., Мухин Г. Г. и др.; в 2-х т. Москва-Запорожье, 2005; Мінжулин О. І. Реставрація творів з металу. Київ, 1998; Никитин М. К. Химия в реставрации. Ленинград, 1990; Реставрация металла: метод. рекомендации [сост. М. С. Шемаханская]. Москва, 1989; Трофимов Н. И., Ткачукова Г. В. Применение сульфаминовой кислоты для снятия продуктов коррозии с предметов прикладного искусства. Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Вып. 3. Москва, 1978; Франс-Ляно А. Консервация старинных металлических предметов. Сообщение ВЦНИЛКР, прилож. V. 1969. С. 149–177; Шемаханская М. С. Проблемы сохранности предметов из металла в музейных условиях. Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Вып. I. Москва, 1980. С. 3–6.

Maryna BOLGAROVA,

Head of Dept., Municipal Institution «Center for Conservation of Archeological Objects» (Kyiv), Ukraine
bolgarova_m@ukr.net, ORCID: <https://0000-0002-9780-7139>

Serhii SHELAPOV,

Art Restorer, Municipal Institution «Center for Conservation of Archeological Objects» (Kyiv), Ukraine
Shelapovsergij@gmail.com, ORCID: <https://0000-0002-7164-2583>

CANDLESTICKS AND THE CHALICE FROM THE SACRISTY OF THE KYIV BROTHERHOOD MONASTERY: ATTRIBUTION, RESTORATION

ABSTRACT. *The article is devoted to two exhibits from the collection of the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra» - candlesticks and the chalice from the sacristy of the Kyiv-Brat Monastery. The aim of the research is their attribution in the context of the restorations carried out. The silver candlesticks are manufactured using the techniques of embossing, engraving and stamping and have the inlay writing. The candlesticks are branded with «I.R.» lettering and «Kioy» writing in the rectangle shieldings with the rounded angles. The first one is a master's brand and the second one stands for Kyiv brand, having existed during 1735-1774. The silver, gold-covered, chalice, decorated with the finift medallions, is Rococo-styled (rocaille collar net and base ornament) using the embossing and engraving techniques. The chalice base is decorated with a plant ornament. It contains the oval finift medallions depicting the Passion cycle scenes. The chalice is smooth, with an embossed collar overlay, containing four finift medallions with the signed images of Crucifixion, Resurrection, Mother of God and John, the Baptist. The brands on a chalice are situated through the upper edge and external edge of a base. The reverse side of a base has an inlay insignia. According to the results of the research, it was established that the candlesticks and the chalice were contributions to the abode of persons connected with the monastery and the academy - Archimandrite Varlaam (Laschevsky) and Abbot Iustyn (Negrebetsky). The objects placed in the monastery are highly artistic works of church art, made by talented goldsmiths. If the authorship of Roman Mykhaylov (chalice, 1778) can be considered proven, then the authorship of Ivan Ravych (candlesticks, 1747) is not unconditional, which requires a separate fundamental study. The monuments were restored in 2011-2012 in the department of scientific restoration and conservation of the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra». A comprehensive approach was used for the restoration of the monuments, which is a combination of traditional restoration methods outlined in the works of domestic and foreign researchers.*

KEY WORDS: *Kyiv-Bratsky Monastery, vestry, deposits, candlesticks, chalice, Ivan Ravych, Roman Mykhaylov, Archimandrite Varlaam (Lashchevskiy), Abbot Iustyn (Negrebetskyi), restoration.*

REFERENCES

1. Bilokin' S. I., Vortman D. YA. (2007) Kyiv's'kyi brat's'kyi bohoyavlens'kyi monastyr. *Entsyklopediya istoriji Ukrainy: T. 4: Ka-Kom*. Kyiv.: Naukova dumka. S. 253. [in Ukrainian].
2. Blanter M. S., Kershenbaum V. Ja., Muhin G. G. et al (Ed.). (2005). *Terminologicheskij slovar' «Metally»*. Moskva-Zaporozh'e: izd. «Motor-Sich», 2005. [in Russian].
3. Bolharova, M. Yu., & Shelapov, S. M. (2009). Naprestol'nyj khrest roboty Ivana Ravycha z koleksii Natsional'noho Kyievo-Pechers'koho istoriko-kul'turnoho zapovidnyka. *Papers'2008: Mohylians'ki chytannia. Tserkva i muzei: vtraty XX stolittia* (pp. 466-472). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
4. Bon'kovs'ka, S. (2007). Tserkovnyj khudozhnij metal. In Skrypnyk H. (Ed.). *Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy* (Vol. 2. Mystetstvo XVII-XVIII st., pp. 155-182). Kyiv: [IMFE im. M. T. Ryl's'koho NAN Ukrainy]. [in Ukrainian].
5. Cherniakov, I. T. (2000). Lavra, Mazepa ta zolotar Ravych v ob'iednanni dvokh stolit' ukrains'koho vidrodzhennia. *Papers'1999: Mohylians'ki chytannia. Het'man Ivan Mazepa i Kyievo-Pechers'ka lavra* (pp. 151-153). Kyiv: Poli-hrafika. [in Ukrainian].
6. Donova, K. V. (1973) Serebrjanye izdelija moskovskogo мастера A. Ratkova v sobranii Oruzhejnoj palaty. *Gosudarstvennye muzei Moskovskogo Kremlja. Materialy i issledovaniya, I*, 148-161. [in Russian].
7. Dubrovina, L. A. (Ed.). (2003). *Kyievo-Mohylians'ka akademiia v dokumentakh i ridkisnykh vydanniakh z fondiv Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho*. (Vol. 2. Dokumenty z istorii Kyievo-Mohylians'koi akademii za materialamy fondiv Instytutu rukopysu (1615 - 1817): anotovanyj katalog). Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
8. Frans-Ljanor, A. (1969). Konservacija starinnych metallicheskih predmetov. *Soobshhenie VCNILKR, prilozh. V*, 149-177. [in Russian].
9. Gol'berg, T. G., Mishukov, F. Ja., Platonova, N. G., & Postnikova-Loseva, M. M. (1967). *Russkoe zolotoe i serebrjanoje delo. XV—XX veka*. Moskva: Nauka. [in Russian].

10. Honcharova, K. (2013). Bohoiavlens'kyj sobor. *Pam'iatky Ukrainy*, 1, 2–13. [in Ukrainian].
11. Ivanov, A. N. (2002). *Mastera zolotogo i serebrjanogo dela v Rossii (1600–1926) = Gold and silversmiths in Russia (1600–1926): rukovodstvo dlja jekspertov-iskusstvoovedov*: [2 vols.]. (Vol. 1). Moskva: Izdatel'stvo Russkij nacional'nyj muzej. [in Russian].
12. Khodak, I. (2013). Lysty Fedora Ernsta do Danyla Scherbakivs'koho: storinky spivpratsi vchenykh. *Studii mystetstvoznavchi*, 1-2, 144-171. [in Ukrainian].
13. Khyzhniak, Z. I. (2001). Liaschevs'kyj (Laschevs'kyj) Vasyľ. In Briukhovets'kyj, V. S. (Ed.). *Kyievo-Mohylians'ka akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: Entsykl. vyd.* (p. 338). Kyiv: Vyd. dim KM «Akademiia 2001». [in Ukrainian].
14. Kondratiuk, A., Shul'ts, I., Belilovs'ka, A., Haha-Sheremet'ieva, S. (Ed.). (2014). *Vidrodzheni skarby Kyievo-Pechers'koi lavry z koleksii Natsional'noho Kyievo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka*. Kyiv: Antykvary. [in Ukrainian].
15. Minzhulyn, O. I. (1998). *Restavratsiia tvoriv z metalu*. Kyiv: Spalakh. [in Ukrainian].
16. Mishnieva, O. I. (2001). Ivan Ravych – vydatnyj ukrains'kyj zolotar doby baroko. *Lavrs'kyj al'manakh*, (3), 124–130. [in Ukrainian].
17. Muhin, N. F. (1893). *Kievo-Bratskij uchilishhnyj monastyr': Ist.-arheol. ocherk*. Kiev: tip. G. T. Korchak-Novickogo. [in Russian].
18. Nikitin, M. K. (1990). *Himija v restavracii*. Leningrad: Himija. [in Russian].
19. Petrakov, V. V., Roshhin, V. K. (2010). *Katalog predmetov iskusstva, antykvaryata i redkih knig, nahodjashhysja v rozyske*. Moskva: Fond «Russkie vitjazi». [in Russian].
20. Petrenko, M. Z. (1970). *Ukrains'ke zolotarstvo 16–18 st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
21. Postnikova-Loseva, M. M., Platonova, N. G., & Ul'janova, B. L. (1995). *Zolotoe i serebrjanoe delo XV-XX vv. Territorija SSSR*. Moskva: Trio. [in Russian].
22. Prokop'iuk, O. (2022). Vkladnyky monastyriv Het'manschyny: sotsial'nyj portret. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 30–45. [in Ukrainian].
23. Schatzkunst. (1984) Trier. Katalog, Spee-Vertrag Jrer. № 197. 238. [in German].
24. Scherbakivs'kyj, D. (1926). Oprava knyzhok u kyivs'kykh zolotariv, XVII–XVIII st. *Ukr. nauk. in-t knyhozn.* Kyiv: [b. v.] [in Ukrainian].
25. Shemahanskaja, M. S. (1980). Problemy sohrannosti predmetov iz metalla v muzejnyh uslovijah. *Restavracija, issledovanie i hranenie muzejnyh hudozhestvennyh cennostej*, (1), 3–6. [in Russian].
26. Shemahanskaja, M. S. (Comps.). (1989). *Restavracija metalla: metod. rekomendacii*. Moskva: VNIIR. [in Russian].
27. Tereschuk O., & Berezova S. (2022, May 21). Bliudo dlja monastyrja, chajnyk dlja polkovnyka: vyroby Ivana Ravycha u Skarbnytsi muzeiu. Retrieved September 15, 2022, from <https://nmiu.org/bloh/item/70-blyudo-dlya-monastyrja-chajnyk-dlya-polkovnika-virobi-ivana-ravycha-u-skarbnitsi-muzeiu> [in Ukrainian].
28. Trofimov, N. I., & Tkachukova, G. V. (1978). Primenenie sul'faminovoj kisloty dlja snjatija produktov korrozii s predmetov prikladnogo iskusstva. *Restavracija, issledovanie i hranenie muzejnyh hudozhestvennyh cennostej*, (3), 3. [in Russian].
29. Vozrozhdenne sokrovishha: istorija i dostizhenija lavrskih restavracionnyh masterskih. Otchetnaja vystavka otdela nauchnoj restavracii i konservacii Kievo-Pecherskogo zapovednika. (2014). *Antykvary*, 10(86). 14–32. [in Russian].
30. Yaremenko, M. V. (2020). Stratehii intehratsii richpospolyts'kykh urozhentsiv u sotsial'nyj prostir Rosijs'koi imperii u XVIII st.: vypadok sviaschenyka Pavla Lobka. *Impers'ki identychnosti v ukrains'kij istorii XVIII – pershoi polovyny XIX st. L'viv: Vydavnytstvo Ukrains'koho katolyts'koho universytetu*. [in Ukrainian].
31. Zadorozhna, O., Kuzyk, T., Khyzhniak, Z., & Yaremenko, M. (Comps.). (2005). *Kyievo-Mohylians'ka Akademiia kin. XVII - poch. XIX st.: povsiakdenna istoriia: Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka akademiia. [in Ukrainian].
32. Zharkikh, M. (2012). Ivan Ravych. Retrieved September 12, 2022, from <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Ravych.html> [in Ukrainian].
33. Zholtovs'kyj, P. M. (1969). Khudozhnia obrobka metalu. *Narysy z istorii ukrains'koho dekoratyvno-prykladnogo mystetstva*. L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho universytetu. 38-43. [in Ukrainian].

102

До статті Марини Болгарової і Сергія Шеланова

Рис. 1. Свічник після першої реставрації.

Рис. 2. Свічник після реставрації 2011 року.

Рис. 3. Потир до реставрації.

Рис. 4. Фрагмент чаші потиру з клеймами, написом та з фініфтевим медальйоном.

Рис. 5. Вкладний напис на потирі.

Рис. 6. Потир у процесі реставрації.

104

Рис. 7. Потир у процесі реставрації.

Рис. 8. Потир після реставрації.